

S.D.Ü.
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

**ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE
KATKILARI SEMPOZYUMU**

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON THE CONTRIBUTION OF TURKISH
WORLD TO ISLAM**

31 Mayıs-1 Haziran 2007/31 May- 1 June 2007

BİLDİRİLER

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	172590
Tas. No:	956.02 ULU-T

ISPARTA 2007

S.D.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI NO: 20
BİLİMSEL TOPLANTILAR SERİSİ: 8

YAYIN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY

Dr. Nejdet DURAK

KAPAK

Nejdet DURAK

ISBN

978-9944-452-13-7

Birinci Baskı

Eylül 2007 İSPARTA

Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. Kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

İsteme Adresi: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi İSPARTA

Tel: =(246) 211 3881 Faks: 0 (246) 237 10 58

BASKI

Fakülte Kitabevi Baskı Merkezi

Fakülte Kitabevi Yayın Dağıtım Pazarlama Ltd. Şti.

Kutlubey Mah. 1004 Sokak No: 15/B İSPARTA

Tel: 0 (246) 233 03 74&75 Faks: 0 (246) 233 03 76

e-mail: fakultekitavevi@yahoo.com.tr

ORTA-ASYA TÜRKİSTAN COĞRAFYASINDA YETİŞEN MUHADDİSLER VE HADİS İLMİNE KATKILARI

Ahmet YILDIRIM*

Dünyanın en eski ve devamlı kavimlerinden biri ve yaklaşık olarak dört bin yıllık bir tarihi geçmişe sahip olan Türkler,¹ bünyelerine ve inanç ve telakkilerine uygun buldukları İslamiyeti kısa sürede benimsemişler ve daha sonraları İslamiyetin bayraktarı olarak anılmışlardır. Bu noktada Türkler bilimin gelişmesine bilhassa da İslâmî ilimlerin gelişmesine çok emek ve gayret sarf ettikleri bilinmektedir. Daha İslâmî Türk devletlerinin teşekkülünden önce bilhassa Mâverâünnehr'de tanınmış Türk bilginleri yetişmeğe başlamış, Karahanlılar zamanında bilhassa Buhârâ ve Semerkand şehirleri başlıca ilim merkezleri haline gelmiş idi. İslam dünyasında büyük fıkıh, hadis, kelâm, tefsir ve tasavvuf sahasında bir çok bilgin bu coğrafyada yetişmiştir. Biz de bu tebliğimizde Orta-Asya Türkistan coğrafyasında yetişen muhaddislerle birlikte onların hadis ilmine olan katkıların tanıtımaya çalışacağız. Tebliğde bu coğrafyayı Horasan ve Mâverâünnehr bölgesi diye iki bölge şeklinde ele alınacaktır. Yukarıda zikredilen unsurlar bağlamında tebliğimizde şu konuları da ele almaya çalışacağız.

I-Hadis İlminin Bölgeye Girişi.

II-Orta-Asya Türkistan Coğrafyasında Yetişen Muhaddisler (Horasan Ve Mâverâünnehr Bölgesi İtibariyle)

III-Bu Coğrafyada Yetişen Muhaddislerin Hadis İlmine Katkıları;

A) Çeşitli Kategorilerde Eser Verenler

B) Anlayış Ve Yorumlarıyla Hadislere Yeni Bir Bakış Açısı Getirenler

I-HADİS İLMİNİN BÖLGEYE GİRİŞİ

Türklerin İslamla tanışmaları Hz. Ömer döneminde İslam ordularının Horasan bölgesine yönelmeleriyle başlamış ve böylece Türkler İslamla ilk defa karşılaşmışlardır. Daha sonra Hz. Osman döneminde de devam eden fetih hareketleri, özellikle Muâviye döneminde bütün Horasan ve Mâverâünnehr'in İslam hakimiyetine girmesiyle sonuçlanmıştır.²

Fetihler münasebetiyle veya daha sonra değişik zamanlarda Horasan ve Mâverâünnehr bölgesinin çeşitli şehirlerine bir çok sahabi gitmiştir. Hatta orada yerleşenler, vefat edenler de vardır. Hicret sırasında Müslüman olan, Hudeybiye sulhundan itibaren bütün önemli hadiseler katılan, Hz. Peygamber'in zekat tahsildarlığını yapan ve Rasûlullah'ın yakınları arasında yer almış olan Bureyde b. el-Husayb el-Eslemî (v.63/683) Hz. Osman döneminde yapılan Horasan fethine katılarak Merv'e yerleştiği ve orada vefat ettiği bilinmektedir.³ Sahabeden Hakem b. Amr el-Ğifârî'nin de Merv'e yerleştiği ve orada hicri 45-50 yılları arasında (665-670) vefat ettiği kaynaklarda belirtilir.⁴

Bölgede, İslam medeniyetinin parlak devirlerinde meşhur ve bir müddet Timurlenk'in başkentliğini de yapmış⁵ olan Semerkant şehri, ashap neslinin feyzini alma şerefine nail olmuştur. Sahabilerden Hz.

* Doç.Dr., S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilimdalı Öğretim Üyesi/Isparta

¹ Bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", *İA*, XII/2, 261

² Bölgenin fethiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Nuri Tuğlu, "Mâverâünnehr Bölgesinde Hadis Çalışmaları (I-II. Yüzyıl)", Orta Asya'da İslam, 20-21 Mayıs 2004, Oş (Kırgızistan), Uluslararası Sempozyum, s. 201.

³ Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kubrâ*, VII, 8; İbn Hacer, *el-İsabe fi Temyizi's sahabe*, I, 286

⁴ Ali Yardım, *Hadis I*, s. 148.

⁵ Ş. Sami, *Kamusu'l-A'lam*, İst.-1306., IV, 2626.

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

Peygamber'in (s.a.) mesajını buraya ulaştıran Kusam b. Abbâs'tır (ö.57/677). Kusam, Hz. Peygamber'in amcazadesi ve Hz. Hüseyin'in süt kardeşi olup, çocuk sahabilerdendir. Hayatının gençlik döneminde Hz. Ali devrinin Medine valiliğini yapmıştır. Halife şehid edildikten sonra devrin kargaşahklarından uzak kalmak düşüncesiyle olsa gerek kalkıp Semerkant'a gitmiş oraya yerleşmiştir. O bölgede uzun müddet Peygamber mesajını yaymış 57/677 senesinde Semerkant'ta vefat etmiştir.⁶ Yine sahabeden Ebu Berze'nin 64/683 Semerkant'ta vefat ettiği rivayet edilir.⁷ Sahabilerin bu coğrafyaya gelişiyle birlikte Hz. Peygamber'in hadisleri böylece hadis ilmi de bu coğrafyaya girmiş oldu.

Hicri II. asra girerken Halife Ömer b. Abdülaziz'in (ö.101/720) tamimi ile başlatılan hadislerin tedvini hareketi, hadisin ilk muddevini olarak bilinen Zuhri'den (ö.124/742) sonra gelişmiş ve hız kazanmıştır. Halife Ömer b. Abdülaziz hadislerin toplanması için etraf vilayetlere gönderdiği resmi tamimden sonra sistemsiz malzeme, çeşitli metodlarla kitap haline getirilmeye başlanmış ve böylece hadis tasnif faaliyetleri ilk meyvelerini vermiştir. İlmi faaliyetlerin gelişimine paralel olarak hemen hemen her şehirde bilginler yetişmiş ve neticesinde diğer İslam coğrafyalarında olduğu gibi, bu coğrafyada bulunan bazı şehirler önemli ilim merkezleri, meşhur muhaddislerin büyük çoğunluğunun nisbet edildiği şehirler haline gelmiştir. Bunların en önemlileri Buhara, Semerkant, Tirmiz, Şâş, Nesâ, Serahs. Nesef, Büst, Herat, Belh, İsfereyin, Tus, Merv ve Nisaburdur. Bunlara daha sonra Anadoluyu da ilave etmek gerekir. İlginç olan husus, hadisin anayurdu Hicaz olmasına rağmen, bu konuda en ciddi ve en önemli esenlerin Horasan-Mâverâunnehir bölgesinde verilmiş olmasıdır.⁸

Kütüb-i Sitte olarak tanıdığımız altı ana hadis kitabının müellifi de bu bölgenin insanlarıdır. Bu altı müellifin üçü Mâverâunnehir bölgesine mensuptur; Buhari, Buharalı, Tirmizi Tirmizli, Nesâî de Nesâîlidir. Diğer ikisi de Horasan'lıdır. Müslim Nisaburlu, Ebu Davud Sicistanlıdır. Altıncı müellif İbn Mâce de İran Kazvin'lidir.⁹ Bunun dışında bu bölgelerde yaşamış pek çok hadisçi vardır. Mesela *Sünen* sahibi müelliflerder Dârimî Semerkantlı, Saîd b. Mansûr Merv'li, *Sahih* adlı eser tasnif edenlerden İbn Huzeyme Nisaburlu, İbn Hibban –eski Afganistan'da bulunan Büst şehriden olup Semerkant'da kadılık yapmıştır. Mervezî nisbesiyle anılan pek çok muhaddis vardır ki, Merv'li demektir.¹⁰

Bu coğrafyada yaşayan müellifler hadisle ilgili eserlerini -yazma sebeplerini tam belirtmemekle beraber- bir ihtiyaca binaen yazdıkları anlaşılmaktadır.¹¹ Bu müellifler hakkında görüş ve fikir belirten alimlerin sözlerinden ve devirlerindeki hadis faaliyetlerinin şekliinden, eserlerin şu üç sebebe binaen yazdığını anhyoruz:

1-Hadis Öğrenme ve Öğretmenin Fazileti:

Hz. Peygamber'in bu konuda teşvik edici pek çok hadisi vardır. Pek çok muhaddis bunları dikkate alarak hadis öğrenme ve öğretme faaliyeti içinde bulunmuş akabinde eser telif etmiştir.

2-Sünnete hizmet:

Her muhaddis yüklendiği misyon gereği yaşadığı şehir veya bölgede hadis ilminin izhar ve canlandırması için hizmet etmek istemiş ve o bölgelerde Resûlullah'ın (s.a.) sünnetinin yerleşip yayılmasında katkılarda bulunmak istemişlerdi. Onlar buldukları yerde, öncelikle insanları sünnete davet etmişler, sonra da sünnete uymayanlara da mani olmuşlardır.¹² Doğru ve sahih sünneti insanlara ulaştırmakla bazı bölgelerde ortaya çıkan hadis uydurmacılığını bertaraf etmişlerdir.¹³

Hadis sahasına hizmet sözle (şifahi) olabildiği gibi, yazılı eserle de olabilir. İşte bu hizmeti göz önünde bulunduran muhaddisler hadisle ilgili eserler yazmışlardır.

⁶ İbn Hacer, *el-İsabe fi Temyizi's sahabe*, III, 226-227; Ali Yardım,

⁷ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-Kubra*, V, 9.

⁸ Ali Yardım, *Hadis I*, s. 148; Kemal Sandıkçı, "Türklerin Hadis İlmine Katkısı", *Yeni Türkiye Yayınları, Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, V, 703. Ayrıca bkz. Hasan Kurt, *Orta Asyanın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara 1998.

⁹ Bkz. Ali Yardım, *Hadis I*, s. 148; Kemal Sandıkçı, *Türklerin Hadis İlmine Katkısı*, V, 703.

¹⁰ Ali Yardım, *Hadis I*, s. 148

¹¹ Bölgede hadis ilimlerinin gelişmesine sebep olan diğer amillerle ilgili olarak bkz. Nuri Tuğlu, "Mâverâunnehir Bölgesinde Hadis Çalışmaları (I-II. Yüzyıl)", *Orta Asya'da İslam*, 20-21 Mayıs 2004, Oş (Kırgızistan), Uluslararası Sempozyum, s. 205-206.

¹² Zehebi, *A'lamü'n-Nübelâ*, XII, 227

¹³ Zehebi, *A'lamü'n-Nübelâ*, XII, 227.

3- Hadislerini toplama geleneğine uymuş olma:

Hicri I. asrın ikinci yarısından itibaren hadisçilerin, hadisleri tedvin etmeye yöneldiğini görmekteyiz. Bunun neticesinde pek çok muhaddis hadisleri toplama geleneğine katılmış ve çeşitli adlarda eserler kaleme almışlardır.

İslamın gelişme ve yayılma seyrine bakıldığında hicretten sonraki ilk asrın Türkler için bir İslamlaşma dönemi olduğu, dolayısıyla onlar arasında İslamî anlamda bilimsel bir faaliyetten söz edilemeyeceği anlaşılır.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere bu coğrafyayı Horasan ve Mâverâünnehir bölgesi diye iki bölge şeklinde ele alıp ve bu bölgelerde bulunan şehirlerde yetişen muhaddislerin nisbet edildikleri yere göre vereceğiz.

II-ORTA-ASYA TÜRKİSTAN COĞRAFYASINDA YETİŞEN MUHADDİSLER (HORASAN VE MÂVERÂÜNNEHİR BÖLGESİ İTİBARIYLA)

A) Horasan Bölgesi

Horasan, İran'ın doğusundan başlayarak Ceyhun nehrine uzanan bölgenin adıdır. Batıda sınırı İran'ın doğu sınırını teşkil eden Cürçân ile başlar, güneyde İran ve Horasan Çölü, kuzeyde Harzem, doğuda Sind ve Sicistan, kuzey doğuda ise Mâverâünnehr'e kadar uzanır. Bu bölgede, diğer pek çok şehrin yanısıra Merv, Herat, Belh, Rey, Cüzcan, Nişabur, Nesâ, Dameğan, Faryab, Talikan ve Cürcan gibi İslam kültürünün meşhur merkezleri bulunmaktadır.¹⁴ Şimdi bu bölgede yetişen muhaddislerin bir kısmının ismini ve eserlerini zikretmekle yetineceğiz. Hepsine burada yer vermek tebliğ boyutlarını aşmaktadır.

Ebu Bekr el-Esrem Ahmed b. Muhammed b. Hani' et-Tai el-Horasanî el-İşkâfi el-Bağdadi, (ö.261/875) (Horasan), Devrinin hadis hafızlarındandı. *İhtilafu'l-Ulemâ'*'yı bildirdi. İlel ve Nesh ilminde de mahirdi. Kuvvetli bir hafızaya sahipti. *Kitabu's-Sünen* adlı eseri bulunmaktadır¹⁵

Abdullah b. el-Mübârek b. Vâdih el-Hanzalî et-Temîmî el-Mervezî (ö.181/797). (Merv). *Kitâbu'z-Zuhd ve'r-Rekâik* adlı eseri sahasında meşhurdur.¹⁶

İbn Râheveyh (Râhûye) Ebû Yakûb İshâk b. İbrahim b. Mahled el-Hanzelî el-Mervezî. (ö.238/853) (Merv) *el-Müsned*'i yanında kaynaklarda zikredilen *Kitâbu's-Sünen fi'l-fikh* ve *Kitâbu't-Tefsîr* adlı eserleri vardır.¹⁷

Saîd b Mansûr b. Şu'be el-Mervezî el-Belhî et-Talkani Ebu Osman. (ö.227/842). (Merv) *es-Sünen* adlı eseri meşhurdur.¹⁸

es-Sâgânî, Ebu'l-Fedâil Radiyuddîn Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasan b. Haydar es- el-Kureşî el-Umerî el-Adevî el-Hindî (ö.650/1252) Muhaddis ve tanınmış hanefî âlimi. Mevr köylerinden Sâgân asıllı olup Sefer 577 (Haziren-Temmuz 1181)'de Lahor'da doğdu. *Meşâriku'l-envâr*, *er-Risâle fi'l-mevzûa* adlı eserleri meşhurdur.¹⁹

Cafer b. Muhammed b. el-Hasan b. el-Müstefâd et-Türki el-Firyabi, Ebu Bekr (ö.301/913) (Merv) Eserinin adı *Kitabu's-Sünen*'dir.²⁰

Osman b. Saîd b. Hâlid b. Saîd et-Temîmî ed-Dârimî es-Sicistânî (ö.282/893). (Herat) *Kitâbu'r-redda ale'l-Cehmiyye* ve *er-Redd alâ Bişr el-Müreyysî* adlı eseri meşhurdur.²¹

¹⁴ Yakût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Yakût b. Abdillâh er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Leibzig, 1870, II, 409 vd, Huard, Cl., "Horasan", *İA*, V, 560; Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, Ankara, 1991; s. 383; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara, 2000, s. 149.

¹⁵ Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda...*, s. 265

¹⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 256; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifin*, VI, 106; Sezgin, *GAS*, I, 95; Dehlevî, Abdulaziz b. Şah Veliyyullah, *Bustanu'l-Muhaddisin*, Ankara, 1986, s. 111-117; Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda...*, s. 414-416; Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*,

¹⁷ Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nubelâ*, XI, 358-383; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 284; Sezgin, *GAS*, I, 109-110

¹⁸ Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifin*, IV, 232; Sezgin, *GAS*, I, 104; Dehlevî, Abdulaziz b. Şah Veliyyullah, *Bustanu'l-Muhaddisin*, Ankara, 1986, s. 96-97; Ali Akyüz, *Saîd b. Mansûr Musannefi'nin Yeniden İnşası*, İstanbul, 1997

¹⁹ Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nubelâ*, XXX, 282-84. Geniş bilgi için bkz. Halid Zaferullah Daudî, *Şah Veliyyullah'tan Günümüze Pakistan ve Hindistanda Hadis Çalışmaları*, İstanbul, 1995, s. 54-60

²⁰ Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda...*, s. 292

²¹ Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nubelâ*, XIII, 319-326; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifin*, VI, 254; Sezgin, *GAS*, I, 600-601; Abdullah Aydınlı, "Dârimî, Osman b. Saîd", *DİA*, VIII, 495-96

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

Beğâvî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesud b. Muhammed el-Ferrâ el-Beğavî. (ö.516/1122) (Herat) Mesâbihü's-sunne, Kitâbu Şerhi's-sünne, el-Cem' beyne's-Sahîhayn, Tercümetü'l-ahkâm, et-Tehzîb, el-Kifâye, Meâlimü't-Tenzîl, Fetâvâ adlı eserleri bulunmaktadır.²²

Ali el-Kârî, Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî el-Herevî (ö.1014/1606). (Herat) Hadis ilminde de olmak üzere 180 civarında kitap ve risale telif etti.²³

Ebû Zur'a Ubeydullah b. Abdulkerîm b. Yezîd er-Râzî (ö.264/878). (Rey) Tenkitliğiyle bilinen Ebû Zur'a'nın kaynaklarda *Kitâbu'z-Zuhd* adlı eserinin olduğu zikredilmektedir.²⁴

Ebû Hâtîm Muhammed b. İdris b. Münzir el-Hanzalî er-Râzî (ö.277/890). (Rey) *Tefsiru'l-Kur'an, El-Câmi fi'l-Fıkh, Ez-Zîne, Tabakâtu't-Tâbiîn* eserleriyle birlikte başka bir eserinin adı *Kitâbu'z-Zuhd*'dür.²⁵

Abdurrahman b. Ebî Hâtîm b. İdris et-Temîmî el-Hanzalî er-Râzî (ö.327/939) (Rey) Meşhur te'lifi el-Cerh ve't-Ta'dil'dir.

Müslim, Ebu'l-Huseym Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri (ö.261/875). (Nisabur) Kütüb-i Sitte içerisinde yer alan es-Sahîh adlı eseri meşhurdur.²⁶

el-Hâkîmu'n-Nisâbüri, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamdeveyh (Hamdüye) ed-Dabbî en-Nisâbüri (ö.405/1014) (Nisabur) *Târihu Nisâbüri, el-Müstedrek, Ma'rifetu ulümi'l-hadîs, el-Medhal fi usûli'l-hadîs* önemli eserleri arasında zikredilir.²⁷ Ayrıca *Kitâbu'z-Zuhd* adlı eseri olduğunu Kâtib Çelebi işaret etmektedir.²⁸

el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Abdillâh b. Mûsâ el-Husrevcirdî (ö.458/1066). (Nisabur) Kaynaklar bine yakın eserinin olduğunu kaydetmektedir. Bazıları şunlardır: *es-Sunenu'l-Kubrâ, Kitâbu'l-esmâ ve's-sıfat, Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr, Ahkâmu'l-Kur'an*.²⁹

en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb (ö.303/915). (Nesa) Meşhur muhaddis ve Kütüb-i sitte müellifi *es-Sünen* adlı eseri meşhurdur.³⁰

Ebû Dâvud Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (ö.275/888) (Sicistan) Kütüb-i sitte içerisinde yer alan *es-Sünen* adlı eseriyle birlikte *Kitâbu'z-Zuhd* adlı eseri de vardır.³¹

B) Mâverâunnehir Bölgesi

Mâverâunnehir bölgesi ise Ceyhun nehrinin doğu tarafı olup, İslâmdan önce Hayatıla adını taşıyordu. Bu bölge Mâverâunnehir adını İslâm'dan sonra almıştır.³² Kuzeyde Türkistan, güney batıda Horasan, kuzey batıda Harzem, güneyde Tahâristan ve doğuda Çin hududundaki Taşkent ile sınırlıdır. Bu bölgede, önemli yerleşim merkezleri arasında Tirmiz, Nesef, Taşkent, Fergana, Buhara ve Semerkant başta olmak üzere pek çok şehir bulunmaktadır.³³ Şimdi bu bölgede yetişen meşhur muhaddislerin bir kısmının ismini ve eserlerini zikretmekle yetineceğiz.³⁴

²² Bağdadlı İsmail Paşa, age, I, 312; C. Brockelman, "Beğâvî", *İA*, II, 449; Dehlevî, *Bustanu'l-Muhaddisîn*, s. 104; Mevlüt Güngör, "Beğâvî, Ferrâ", *DİA*, V, 340-41; Ali Eroğlu, *el-Beğâvî ve Tefsirdeki Metodu*, Erzurum, 1987 (Basılmamış doktora tezi)

²³ Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 166; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, V, 97; Ahmet Özel, "Ali el-Kârî", *DİA*, II, 403-405

²⁴ Talat Koçyigit, *Hadis Tarihi*, s. 263; M. Yaşar Kandemir, "Ebû Zur'a er-Râzî", *DİA*, X, 275.

²⁵ Bkz. Fuat Sezgin, *GAS*, I, 153; Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebir*'e yazdığı giriş yazısı, s. 52; İbrahim Canan, "Ebû Hâtîm er-Râzî", *DİA*, X, 150-151.

²⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 194; Dehlevî, *Bustanu'l-Muhaddisîn*, s. 190192; A. J. Wensinck, "Muslim", *İA*, VIII, 821-822

²⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVII, 162-177; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 101; Kehhâle, age, X, 238; Dehlevî, *Bustanu'l-Muhaddisîn*, s. 86-90

²⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1422.

²⁹ Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 113; Kehhâle, age, I, 203; Dehlevî, *Bustanu'l-Muhaddisîn*, 101-104

³⁰ Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 164; Dehlevî, *Bustanu'l-Muhaddisîn*, s. 200-201

³¹ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, IX, 55-59; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, XIII, 203-221; *Mizân*, II, 433; IV, 451; İbnu'l-İmâd, age, II, 167; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 169-173; Fuat Sezgin, *GAS*, I, 149-152; M. Yaşar Kandemir, "Ebû Dâvud", *DİA*, X, 119-121.

³² Bkz. Yakût, age, IV, 400; Barthold, "Mâverâunnehir", *İA*, VII, 408.

³³ Kemal Sandıkcı, *İlk Üç Asırda...*, s. 383; Sönmez Kutlu, age, s.149

³⁴ Bölgedeki önemli ilim merkezleri ve hadis faaliyetleri hakkında bkz. Nuri Tuğlu, "Mâverâunnehir Bölgesinde Hadis Çalışmaları (I-II. Yüzyıl)", Orta Asya'da İslam, 20-21 Mayıs 2004, Oş (Kırgızistan), Uluslararası Sempozyum, s. 202-204.

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

Hennâd b. Serî b. Mus'ab et-Temîmî ed-Dârimî (ö.241/855) (Semerkand)).³⁵ Kaynaklarda zühhd konusunda büyük bir eseri olduğu zikredilmektedir.³⁶

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî es-Sülemî (ö.279/892). (Tirmiz) *el-Câmiu's-sahîh* (Sünen) ve *Kitâbu's-Şemâil* meşhur eserleri arasındadır.³⁷

Buhârî, Muhammed b. İsmail b. Muğîre el-Cu'fî (ö.256/870). (Buhara) *el-Câmiu's-sahîh*, *el-Edebü'l-müfref*, *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu's-sağîr*, *Kitâbu'd-Duâfâi's-sağîr*, *Kitâbu'l-Kunâ* adlı eserleri bulunmaktadır.³⁸

Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. İshak el-Buhârî (ö.390/990). (Buhara) Buharâ'nın bir mahallesi olan Kelâbâz(Gülâbâd)'da ³⁹ doğduğu için buraya nispet edilmiş ve Kelâbâzî diye anılmış ve meşhur olmuştur. *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-Tasavvuf*, *Maâni'l-Ahbâr*, *Kitâbu'l-Erbain fi'l-hadîs* adlı eserleri önemli eserleri arasında yer almaktadır.⁴⁰

Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (ö.249/863). (Semerkand) Muhaddis ve müfessir. Semerkand yakınında bir şehir olan Kiss'e mensuptur. *el-Muntehab* adlı eseri meşhurdur.⁴¹

ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman b. el-Fadl b. Behrân b. Abdissamed et-Temîmî es-Semerkandî (ö.255/868). (Semerkand) *es-Sünen (el-Müsned)* adlı eseri meşhurdur.⁴²

III-BU COĞRAFYADA YETİŞEN MUHADDİSLERİN HADİS İLMİNE KATKILARI

A) Çeşitli Kategorilerde Eser Verenler

1- Câmi Kategorisinde Eser Verenler

Hicrî II. ve III. Asırda tasnif edilen bazı kitaplara da *Câmi'* adı verilmiştir. Bütün dini konulardaki hadisleri topladığı için bu tür eserlere *Câmi'* türü eser denmiştir.⁴³ Câmi'lerin muhtevasını şu sekiz bölümde ele alabiliriz:

a) İmân: İnanç konularıyla ilgili bölümler burada yer alır.

b) Ahkâm ve Sunen: Tahareten vasiyete kadar ibadat ve muamelata dair konular.

c) Rikâk veya zühhd: Ahlak ve nefis terbiyesi ile ilgili konular

d) Et'ime ve Eşribe veya Adâb: Beşeri ilişkiler ve günlük hayatta herkesin normal olarak yaptığı işlerin İslami usullerini öğreten hadisler.

e) Tefsîr: Ayetlerin değişik açılardan beyanını ortaya koyan hadisler

f) Tarih-siyer-cihâd: Devletler arası ilişkiler, savaş-barış, meğazî, cihad ve cihadla ilgili diğer konular.

h) Menâkıb: Hz.Peygamber, diğer peygamberler ve ashab-ı kiramın yaşayış ve davranışları, faziletleriyle ilgili hadisler

³⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, XI, 465-66; İbnu'l-İmâd, *Şezârâtu'z-zeheb*, II, 104.

³⁶ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, II, 509; İbnu'l-İmâd, *Şezârâtu'z-zeheb*, II, 104; Kettânî, *er-Risâletu'l-mustatrefe*, s. 51.

³⁷ Ziriklî, age, VII, 213; Kehhâle, age, XI, 104; Dehlevî, age, s.196-199; A. J. Wensinck, "Tirmizî", *İA*, XII, 388-89.

³⁸ Ziriklî, age, VI, 258; Kehhâle, age, IX, 52; Dehlevî, age, 184-190. Hayatı ile ilgili bazı eserler için bkz. Cemâluddin el-Kâsimî (v.1332/1914), *Hayâtu'l-Buhârî* (Sayda 1330). Fuat Sezgin, Buhari'nin *Kaynakları* (İstanbul 1956).

³⁹ Kelimenin okunuşu, Buhârâ'nın bir mahallesi olduğu ve buraya nispet edilen bilgilerle ilgili olarak bkz. Fikret Karapınar, *Ebû Bekr el-Gülâbâdî (v.390/990'in Maâni'l-Ahbâr Adlı Eserinin İlk 80 Varağının Tahkik ve Tahrirci*, Konya, 1999, s. 20-23, 44-48

⁴⁰ Ziriklî, age, VI, 184; Kehhâle, age, VIII, 222; Bağdâdî, İsmail Paşa, age, II, 54; Süleyman Uludağ, Kelâbâzî ve Ta'arruf, (Taarruf'un tecümesine yazdığı takdim yazısı); İstanbul, 1992, s. 11-49; Fikret Karapınar, *Ebû Bekr el-Gülâbâdî (v.390/990'in Maâni'l-Ahbâr Adlı Eserinin İlk 80 Varağının Tahkik ve Tahrirci*, Konya, 1999, s. 49-84; Nusreddin Yılmaz, *Kelâbâzî'nin Tasavvuf ve Akâid Alanındaki Görüşleriyle Mâturîdî'nin Mukayesesi*, Kayseri, 1990

⁴¹ Ziriklî, age, IV, 41; Kehhâle, age, V, 66; Sezgin, *GAS*, I, 113; Dehlevî, age, s. 72-73

⁴² Hatîb, age, X, 30; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, XII, 224-228; Ziriklî, age, IV, 230; Sezgin, *GAS*, I, 114; Dehlevî, age, s. 92; Moh. Ben, Cheneb "Dârimî", *İA*, III, 485-86; Abdullah Aydınlı "Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman", *DİA*, VIII, 494-495; Ahmet Yıldırım, *Dârimî ve Sünen'i*, s. 8-14

⁴³ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 211-212.

ı) Fiten ve Melâhim: Geleceğe ve gelecekte olacak bir takım olaylara, kıyamet alametlerine dair konular.⁴⁴ Şimdi maddeler halinde yazdığımız bu konuları ihtiva eden eserleri incelemeye geçebiliriz.

Câmi' türü eserler arasında en meşhur olanı Buharalı Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahih'idir. Bu eser İslam kültürünün, Kur'an-ı Kerim'den sonra en güvenilir ve en sahîh kitabı kabul edilmiştir. İmam Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin Sahihine verdiği tam isim "El-Camiu's-Sahih Müsnedu'l-Muhtasar min Ümüri Rasulillah (s.a.s) ve Eyyâmihî"dir. Kısaca eser hakkında bilgi verecek olursak;

İmam Buhârî Ve Sahîhi

Rivayete göre Buhârî, Sahîh adlı eserini hocası Ishak b. Rahuveyh'in, içerisinde Buhârî'nin de bulunduğu bir ders halkası esnasında "Sahih hadisleri ihtiva eden bir kitap te'lif etseniz," tavsiyesi üzerine 600 bin hadis içerisinden tahriç etmiş⁴⁵ ve kendi ifadesine göre orada ricali, adalet ve zabt sahibi olup, senedi muttasıl olan sadece sahîh olan hadisleri toplamıştır.⁴⁶

Hizmetleri ve Katkıları

1-Buhârî, eserini telif ederken önce eserinin çatısını konularına göre planlamış, sonra da elindeki hadis malzemesi içerisinden tespit ettiği şartlara uygun olanlarını o plan içerisine yerleştirmiştir. Bu yönüyle kendine has bir çığır açtığı söylenebilir. Nitekim es-Sahih'te de öyle bablar vardır ki altında ya hiç hadis bulunmamaktadır ya da o konudaki ashâb ve tabiûn görüşleri kaydedilmekle yetinilmektedir.⁴⁷ Yani Buhârî demek istemiştir ki böyle bir mesele vardır, ancak bu mesleyi aydınlatacak sıhhatli hadis bulunamamıştır. Eğer Buhârî, sadece sahîh hadisleri kitabına almayı hedeflemiş olsaydı, bu neviden altında hadis bulunmayan başlıkları hiç de koyma ihtiyacını hissetmezdi.⁴⁸ Buhârî, bab başlıklarını çoğu zaman ayet-i kerimelerden, bazan hadislerden iktibaslarla ve bazan da serbest şekilde fakat fikhî bir anlam taşıyacak tarzda seçtiği ibârelerle tanzim etmiştir. Bu yüzden "Buhârî'nin fikhî görüşleri bab başlıklarındadır" (Fıkhu'l-Buhârîyyi fi terâcimihî) sözü meşhur olmuştur.⁴⁹

2-Buhârî, bütün sahîh hadisleri toplamayı gaye edinmemiştir ve buna da lüzum görmemiştir. Nitekim bu husus kendisi tarafından da ifade edilmiş ve "Bu kitabıma yalnız sahîh olan hadisleri aldım ve uzamasından korktuğum içinde bir miktar sahîhi kitabın dışında bıraktım." demiştir.⁵⁰ O, kitabını kendi nezdinde sıhhat şartlarına uygun olan hadislerden oluşturmuştur. Zira Buhârî'nin şartı, meşhur Sahabî raviye varıncaya kadar sika raviler arasında ihtilaf olmaksızın ravilerin sikalığı konusunda ittifak edilmiş hadisi tahriç etmesi ve isnadının muttasıl olmasıdır.⁵¹ Oysa ki Buhârî'den önceki müellifler sahîh, hasen, zayıf, ma'ruf, garib, şazz, münker ve maklub ayırımı yapmadan her hadisi kitaplarına almışlardır. Bundan dolayı el-Buhârî sadece sahîh hadisleri toplayan ilk kişi olarak kabul edilmiştir.⁵² Bundan dolayı bu konuda önemli bir katkı sağladığı ve bir çığır açtığı söylenebilir.

3-Buhârî, sahîh adıyla anılan ve içerisine sadece kendince sahîh olduğu sabit olan hadisleri eserine koymakla hükümlerin kaynaklarını bulmada önemli bir hizmeti yerine getirmiştir. Böylece ondan sonra gelen muhaddisler, hadis çalışmalarının sınırlarını az çok belirlemiş oldular. Bilhassa hadisleri kabul etmede ve sahîh hadisin şartlarını oluşturmadaki tavrı önemlidir. Bundan dolayı ilim adamları Buhârî'nin eserine büyük önem verdiler. Özellikle sahîh hadis konusunda onun eserinin ortaya koyduğu gerçekleri ve şartları kabul ettiler, örnek aldılar. Onun döneminde, hadiste odak ve hareket noktası olarak değerlendirildi.⁵³

4-Buhârî, bu eseri meydana getirirken çok titiz davrandı. Eserde, üzerinde ihtilaf edilmeyen hadislere yer verilmiş, râvilerin güvenilir olması hususunda titiz davranılmıştır. Râviler birbirine bağlanarak ilk kaynağa

⁴⁴ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 2003, s. 78.

⁴⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-Sâri*, (Beirut, 1997) s. 7, 9.

⁴⁶ Ebû Zehv, *el-Hadis ve'l-Muhaddisün*, s. 378.

⁴⁷ Buhârî, *es-Sahih*, III, 86, 103, 126; VIII, 76, 110

⁴⁸ Ali Yardım, *Hadis II*, İst. 1997, s. 84.

⁴⁹ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 81; Musa Bağcı, *Hadis Tarihi*, s. 186 (Basılmamış çalışma)

⁵⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-Sâri*, s. 7

⁵¹ İbn Hacer, a.g.e, s. 9.

⁵² İbn Hacer, a.g.e, s. 10.

⁵³ İbn Kesir, *İhtisaru Ulumul-Hadis*. thk Ahmed Muhammed Şakir, Beirut 1951, s. 25.

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

kadar götürülmüştür. Hadisleri bazı titiz ölçülere vurduktan sonra sahih kabul edip, uymayanları reddetme çığırını açan Buhârî olmuştur. O'ndan sonra gelen âlimler bu yoldan giderek sahih hadisleri zayıf ve uydurma olanlarından ayırmaya devam etmişlerdir. Sahih hadis kitabı yazarlar çok olmakla beraber Buhârî kadar titizliği ileri götüren olmamıştır. Ayrı bir hassasiyeti Buhârî, ravide, kendisinden hadis rivayet ettiği kişi ile bir defa da olsa karşılaşmış olma şartını arar. Müslim ise, görüşmüş olmayı değil görüşebilme imkanının olmasını yeterli görür. Bu Titizliği ve hassasiyetiyle hadis ilmine hizmet ve katkıda bulunmuştur.

5-Câmiu's-Sahih'te hadisler konularına göre kitaplara, her kitap da kendi arasında bâblara ayrılmıştır. O bazan bir hadisi ilgisi dolayısıyla ve ondan ahkâm çıkarmak düşüncesiyle, muhtelif kitapların çeşitli bablarında Buhârî'nin bir hadisi, Sahih'in 13 yerinde tekrarladığı olmuştur. Yani hadisi bölerek ("takti") yapar. İmam Buhârî yaptığı bu tekrarlarda her defasında da başka başka hocalarından rivayet ettiği farklı sened ve metinleri verir. Böylece hem hadisi kuvvetlendirir, hem de lafız farklılıkları dolayısıyla başka başka hükümlerin elde edilmesini sağlar.⁵⁴ Buhârî, aynı hadisi, aynı hadisin çeşitli rivayetlerini bir yerde toplamak yerine, ilgili oldukları yerlerde tekrar etmek suretiyle bir hadisten birden fazla hüküm ve pratik sonuçlar çıkarılabileceğini göstermiştir.⁵⁵

Câmi'ler sınıfına dahil diğer bir hadis kitabı da Muslim b. Haccac'ın (261/874) *el-Câmiu's-Sahih*'idir.

Müslim ve *el-Câmiu's-Sahih*'i

Câmi'ler sınıfına dahil diğer bir hadis kitabı da Muslim b. Haccac'ın (261/874) *el-Câmiu's-Sahih*'idir. Bu da özellikle sahih hadisleri toplamakla şöhret bulmuştur.

Katkıları ve Hizmetleri:

Müslim, lafızlarına özen göstermiş ve siyakını araştırmıştır. Buhârî'nin yaptığı gibi bablara ayırmak için hüküm istinbatına yönelmemiştir. Buhârî, hadisleri konularına göre ayırırken hadisin takti' edilmesini (bölünmesini) lüzumlu görürken Muslim, bütün tarikleri bir yerde toplamıştır.⁵⁶ Müslim, kitabında sadece peş peşe hadislere yer vermiştir. Gerçekte sırf hadis açısından Muslim'in *Sahih*'i daha efdaldir. Çünkü o, Buhârî'nin yaptığı gibi hadisleri takti' etmez (bölerek kullanmaz). Aksine hadisin çeşitli tariklerini bir yerde verir. Oysa ki el-Buhârî, hadisin bir kısmını bir senedle, diğer kısmını ayrı bir yerde ve ayrı bir senedle verir. Bu da muhaddisin o hadisi çeşitli isnadlarıyla tam olarak bilmesine mani olur. Bu, Buhârî'nin fikhî bakış açısının yoğunluğuna hamledilirken, Muslim'in de hadise fazla önem vermesine bağlanır. Buhârî'nin amacı, sahih hadisleri sakiminden (zayıf) ayırdetmek, fıkıh istinbatında bulunmak, Hz.Peygamber'in ve sahabenin şîretini ortaya koymak ve yorum üretmektir. Muslim'in amacı da sahih hadisleri tesbit etmek ve zihinlere yerleştirmektir. Bu nedenle hadisin bilinmesini kolaylaştırmak için sened ve metinleri bir yerde bütün tarikleriyle toplamıştır.⁵⁷ Bu bakış açısı hadis ilmine çok önemli bir hizmettir.

2- Sünen kategorisinde eser verenler

Fıkıh bablarına göre tasnif edilmiş ahkâm hadislerini muhtevî kitaplara Sunen adı verilmiştir. Ahkâm hadisleri, genellikle insanların Allah'a karşı kulluk görevleriyle, kendi aralarında birbirlerine karşı insanlık görevlerini düzenleyen hükümleri ihtiva eder. Bu kitaplardaki hükümleri ibâdât muâmelât, ukûbât olmak üzere üç kısımda toplayabiliriz. Sunen kitaplarında genellikle şu konular bulunur: Tahâret, salât, zekât, hac, nikâh, talâk, cihâd, vasiyyet, ferâiz, harâc, cenâze, yemin ve nezîr, buyû', akdiye, eşribe, et'ime, tıb, libâs , fiten, melâhim, hudûd, diyât, sunne, edeb.

Sihhat bakımından birinci tabakadaki üç kitabın seviyesine ulaşmamakla beraber derleyicileri güvenilir ve dürüst olarak bilinen ve yazdıkları dönemde büyük kitlelerce husn-ü kabul gören bu kitaplar en-Nesâî'nin (303/915) *es-Sunen*'i, Ebû Davud'un (öl:275/888) *es-Sunen*'i, et-Tirmizî'nin (öl:279/892) *es-Sunen*'idir. Bunlar dışında da pek çok sünen vardır. Bu kategoride ifa ettiği katkılar yönüyle Tirmizî ve *Sünen*'i üzerinde duracağız

⁵⁴ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 2003, s. 81.

⁵⁵ İsmail Lütfi Çakan, *Ana Hatlarıyla Hadis*, İstanbul 1983, s. 124. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi*, s. 184-193 (Basılmamış çalışma)

⁵⁶ İbn Hacer, *Hedyu's-Sâri*, s. 13.

⁵⁷ Bkz. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 87-90; Musa Bağcı, *Hadis Tarihi*, s. 193-197 (Basılmamış çalışma)

Tirmizî ve Sünen'i

Ebû İsa et-Tirmizî h. 209 senesinde Tirmiz'de doğmuş ve h. 279 senesinde aynı yerde vefat etmiştir. Büyük ününü *el-Camiu's-Sahih* de denilen *es-Sünen* adlı eseriyle kazandı. Tirmizî, *Sünen* türündeki bu eserde yalnız hadisleri derlemekle kalmamış, her hadisten sonra "Ebu İsa der ki" diyerek hadise ilişkin düşüncelerini açıklamış, değerlendirmeler yapmıştır. Hadisleri İslam hukukunun konularına uygun bir düzen içinde sınıflaması ve tekrarlardan sakınması, eserine yararlanma kolaylığı kazandırır. Hadis bilginlerine göre *es-Sünen*'in diğer hadis derlemelerine üstünlük sağlayan başlıca özellikleri şunlardır: Hadislerin güvenilirlik derecelerini belirtmesi, taşıdığı zaafı dikkat çekmesi, ravilere ilişkin bilgi vermesi, hukukçuların hadislerden çıkardığı sonuçlara değinmesi ve mezheplerin görüşlerine yer vermesi. Tirmizî hadisleri tek, tek işaretleriyle ilim erbabına açıklamıştır.

Hadis İlimine Hizmeti ve Katkıları

Tirmizî, sâdece rivâyetleri cemedip eser te'lif etmekle hizmet etmemiş, hadis ilminin gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Kendisine kadar hadisler iki dereceye ayrılıyordu: 1- Sahih, 2- Zayıf. Tirmizî üçüncü bir kısım ilâve etti: Hasen. Her ne kadar, bazı tahkikler, hasen tâbirinin Tirmizî'den önce de kullanıldığını göstermiş ise de, bu tâbiri ısrarla ve çokça kullanarak muhaddisler arasında yayılıp benimsenmesine O, sebep olmuştur. Böylece, kendisinden sonra, hadislerin üç mertebede mütâlaa edilmesi gelenek hâlini aldı.

Tirmizî, sâdece hasen tâbirini kullanmakla yetinmeyip, buna başka kelimeler de ekleyerek yeni mürekkep tâbirler ortaya koydu: "Hasenun garibun", "hasenun sahihun" gibi. et-Tirmizî hadislerin sıhhat derecesini belirtmek için kullandığı bu birleştirilmiş tabirlerin ne anlama geldiği konusunda da bir açıklama yapmamış ve bu tabirlerle hadisin sıhhat yönünden hangi derecelerine işaret etmek istediğini belirtmemiştir.⁵⁸

Ayrıca, Tirmizî, hasen ve garib tâbirlerine târifler getirdi. Kendinden sonra gelen muhaddisler, Tirmizî gibi bir otoritenin bu tabir ve târiflerini nazar-ı dikkate aldı, gereken ehemmiyeti verdi. Tirmizî böylece istılahlara getirdiği târifle usul-i hadis ilminin gelişmesine hizmet etmiş oldu.

Keza, *Kitâbu'l-İlel* adlı eserinde yer verdiği râvilerin tabakaları, ve cerh-tâdille ilgili bahisler de ulûmu'l-hadis üzerine olan en eski sistematik meseleleri teşkil eder. İbnu Ebî Hâtim'in (v. 327/938) daha da geliştireceği rical taksimatında bu bahisler çekirdek hizmetini görmüştür.

Tirmizî'nin rivâyet metodu da, kendinden sonra te'lif edilen esere tesir etmiştir. Bu hususu, Dârakutnî'nin Sünen'inde, Münzirî'nin et-Tergîb ve't-Terhîb'inde daha bâriz olarak görürüz. Zira onlar da Tirmizî gibi hadislerin sıhhat durumunu belirtmeye önem verirler.

Tirmizî'nin bâzı teliflerde de çığır açtığı görülmüştür. Sahâbelerin hayatına müstakil olarak tahsis edilen ilk eserin, bâzı âlimler, Tirmizî tarafından yazıldığını kabul etmiştir: Kitâbu Esmâ-i's-Sahâbî, Keza Şemâil'i, bu dalda yazılan ilk müstakil ve mükemmel eserdir. Tirmizî'nin bu eseri pek çok te'liflere örnek olmaktan başka birçok şerhlere de mazhar olmuştur. Eserleri meyanında el-İlelî'l-Kübrâ'sını da belirtmek gerek. Bu Sünen'inin sonundaki ilel değildir. Birçok müellif bundan kitaplarına iktibaslarda bulunmuştur.⁵⁹

c) Anlayış ve yorumlarıyla hadislere yeni bir bakış açısı getirenler

Geliştirdiği anlayışla üzerinde duracağımız muhaddis Abdullah b. el-Mübârek b. Vâdih el-Hanzalî et-Temimî el-Mervezî (ö.181/797). Muhaddis⁶⁰, müfessir, fakih, edib ve zâhid. Babası ve annesi Türktür.⁶¹ İlimlerin her çeşidinden asrının bilgini idi. Zengin hadis ve fıkıh kültürüne sahipti. *Kitâbu'z-Zuhd* ve '*r-Rekâik*

⁵⁸ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 248.

⁵⁹ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 98-101; İbrahim Canan, *Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara, I, 236-237; Musa Bağcı, *Hadis Tarihi*, s. 178-79 (Basılmamış çalışma)

⁶⁰ İlk üç asırda Merv'de yetişen muhaddislerle ilgili olarak bkz. Kemal Sandıkçı, age, s. 417-424

⁶¹ Bkz. Ebû Nuaym, *Hilye*, IX, 162-190; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, X, 152-169; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, VIII, 378-421; Zehebi, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 273-79; İbn Hacer, *Tehzib*, V, 382-87; İbnu'l-İmâd, *Şezârâtu'z-zeheb*, I, 295-297; Brockelman, *GAL Suppl.*, I, 256; Fuat Sezgin, *GAS*, I, 95; Habîburrahman el-A'zamî, *Kitâbu'z-Zuhd*'e Yazdığı, Giriş Yazısı, s. 35-61; Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, 122-124. "Sahabe ile İbnu'l-Mübârek'i karşılaştırdım. Sahabe'nin Hz. Peygamber'le arkadaşlıkları ve onunla beraber gazâyâ çıkmış olmaları dışında İbnu'l-Mübârek'e üstün taraflarını görmedim."

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

adlı eseri sahasında meşhurdur.⁶² Horasan bölgesinin ilk musannıflarındandı. İlimlerin her nev'inde asrının imâmı idi. Huccetti. el-Evza-i ve ma'mer b. Raşid'in de en güvenilir talebesidir. Hadisle ilgili diğer eseri: *Kitabu's-Sünen fi'l-Fıkh*.⁶³

Abdullah b. Mübârek el-Mervezî (ö.181/797), Zühd edebiyatının en meşhur, en yaygın ve ilk dönem zühd anlayışını ortaya koyan eser sahibi olmakla beraber, geliştirdiği zühd anlayışı üzerinde durulması gereken özellikler taşır. Ona göre zühd, dünya ile alâkayı kesmek değil, dünyaya ve dünyalığa bağlanmamaktır. Nitekim o, hayatı boyunca ticaretle meşgul olmuş, savaflara katılmış, seyahatlar yapmış ve ilim öğretmeye çalışmıştır. Onun, "İlmi dünya için öğrendik, ama ilim bize dünyaya değer vermemeyi öğretti" sözü, bu konudaki görüşünü açıkça ortaya koymaktadır. Günün belirli bir bölümünü zikir ve tefekküre ayırdığı, bu süre içinde hiç kimseyle konuşmadığı, insanlarla sürekli bir arada bulunmayı ve onlarla içli dışlı olmayı ilim ehli için uygun görmediği rivayet edilir. Ancak onun bu tavrı uzleti tercih ettiği anlamına gelmez. Çünkü o, sürekli uzleti doğru bulmazdı. Ona göre kişi daima Allah'ın murakabesinde olduğunu hatırdan çıkarmamalıdır. Yüz şeyden sakınıp bir şeyden sakınmayan kişi müttaki sayılmaz.⁶⁴

Arap asıllı muhaddis imam Sufyan-ı Servî (ö.161/778) bu örnek Müslüman Türkün zühd derecesini: "İbnu'l-Mübârek'in sene boyu yaşadığı hayatı ben üç gün olsun yaşamaya kalsam beceremem" şeklinde anlatmaya çalışmıştır. İbnu'l-Mübârek bilindiği üzere, kendi devri alimlerin de hayran bırakan ilim ve ahlakının yanı sıra, Anadolu cihadına katılmış, pehlivan yapılı bir muharib ve büyük servet sahibi sahibi bir tüccardı. Kazancını ilim adamı yetiştirmek ve onların geçimine yardımcı olmak yolunda harcıyordu. Sefilane bir-hayatin ona göre Müslüman zühdüyle bir alakası yoktu. Aşağıda nakledeceğimiz ibretâmiz hadisi bu büyük zahidin günümüz için bile rehberliğini sürdürdüğünü gösterecek tazeliktedir.

İbnu'l-Mübârek dostlarıyla beraber hac seferine çıkmıştır, yükler dolusu erzakla... Hizmetkârlardan birisinin getirdiği bir kekkik yolda ölmüş ve bir süprüntülüğe atılmıştır. Orada küçük bir küllübe vardır. İbnu'l-Mübârek atının üstündedir ve fark eder ki, bu küllübedeki küçük bir kız başını uzatıp uzatıp geri çekiyor, görünmeyeceği bir anı kolluyor. İbnu'l-Mübârek böyle bir anı oluşturunca, kızcağız üzerindeki tek peştemalle geliyor, o ölü kekkiki kapıp küllübesine kaçıyor. O an, alimimiz, hizmetindeki bir gence;

"git kapısını çal, o kızı al da gel" emrini vermiştir. Getirilen kızıdan alınan bilgi yürek parçalayıcıdır. Meğer, küllübede iki kızkardeş yaşıyorlarmış. Varlıklı sayılan babaları ölmüş, zalim herifler gelip ellerinde ne varsa alıp götürmüşler, tek peştemalle kala kalmış, ölü eti yemenin kendilerine helal sayılacağı bir çaresizliğe düşmüşler. Olanları dinleyen İbnu'l-Mübârek kızcağıza soruyor:

"Size bakacak kimse yok mu? "Yok cevabını alınca içi kararıyor ve yanındaki gence; "yanınızdaki malları bu kıza ver" diyor ve vekilharcına dönüp; "kaç paramız var" diye soruyor. Paranın miktarı bin dinarmış. Bu koca Türk alim o anda beklenmedik şu kararını açıklıyor:

"Yirmi dinarını ayır, Merv'e dönüşümüz için herhalde yeter. Gerisini şu kızın peştemaline doldur." Üstadın emri yerine getirilmiştir. Kendilerine soruyorlar:

"Niçin hacdan vazgeçtin?" İşte emsalsiz adama yakışan cevap:

"Bu yaptığımız, bu seneki haccımızdan daha sevaptır"⁶⁵

Günümüzden 1200 sene evvel yaşanmış bu ibret dolu hadisenin başkahramanını rahmetle anıyor ve bu davranışı ve anlayışı, İslam dünyasında halen semt pazarı artıklarından evine azık derleyenlerin az olmadığı duruken, âlâyü vâlâ ile defalarca hacca, umreye koşmakta olan zengin büyüklerimize (!) ithaf ediyoruz.⁶⁶ Ve bu anlayışa muhtaç olduğumuzu beyan etmek istiyoruz.

Tasavvufi ve ahlakî yorumlarıyla dikkatleri üzerine çeken ve bu coğrafyada yetişen bir müellifte Ebû Bekr Muhammed b. İshak el-Buhârî el- Kelâbâzî'dir (ö.390/990) Kelâbâzî tasavvuf tarihinin en eski

⁶² Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 256; Kehhâle, age, VI, 106; Sezgin, *GAS*, I, 95, Dehlevî, Abdulaziz b. Şah Veliyyullah, *Bustanu'l-Muhaddisin*, Ankara, 1986, s. 111-117; Kemal Sandıkçı, age, s. 414-416; Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*,

⁶³ Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda...*, s. 414, 415

⁶⁴ Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, 123.

⁶⁵ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-unem ve'l-mülûk*, Beyrut 1992, IX, 62-63; Mehmed S. Hatiboğlu, "İlk Süfîlerin Hadis/Sünnet Anlayışları Üzerine", *İslamiyat*, c: 2, sayı:3; temmuz-eylül 1999, s. 13.

⁶⁶ Mehmed S. Hatiboğlu, "İlk Süfîlerin Hadis/Sünnet Anlayışları Üzerine", s. 13.

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

kaynaklarından *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-Tasavvuf* adlı eserinin müellifidir. Doğum tarihi ve kaç yıl yaşadığı hakkında bilgiye sahip değiliz. Buharâ'nın bir mahallesi olan Kelâbâz(Gülâbâd)'da doğduğu için buraya nispet edilmiş ve Kelâbâzî diye anılmış ve meşhur olmuştur. *Maâni'l-Ahbâr*, *Kitâbu'l-Erbain fi'l-hadis* adlı eserleri önemli eserleri arasında yer almaktadır.⁶⁷ *Maâni'l-Ahbâr* adlı eserinde 223 hadisin tasavvufi ve ahlakî yorumuna yer vermiştir. Bu tarz yorum bazı yönleriyle tartışmaya açık olsa da o hadislerin yorumuyla ilgili yeni bir bakış getirmiş, katkıda bulunmuş zenginlik kattığı söylenebilir. Kelâbâzî, yorumlarını kendine has kuralları içerisinde yaptığı söylenebilir. Bu kuralları kısaca lisân kuralları ve dinin hükümlerine uygunluk şeklinde özetlemek mümkündür. Mesela bir hadisi yoruma tabi tutarken, önce âyet ve hadislerden örnek ve destek alarak, bir takım mukaddimelerle takdim etmeye çalışır. İlk müfredâtı/kelimeleri, daha sonra da bütün cümleyi yoruma tabi kılar. Bunlar bittikten sonra, hadisin Hz.Peygamber'den ağzından sudur olduğu ortamı anlatılır. Bunlarla birlikte Kelâbâzî' yorumlarken bu kurallara uymaya özen göstermekle beraber, yorumladıkları hadislerin manevi, ruhi, hikemi, sırf ve terbiyevî yönleri üzerinde durdukları, bu husustaki izahlarını derinleştirip genişlettikleri, lafızlarda ve zahirde mevcut olan mananın sırrına nüfuz ederek ruhunu kavramaya çalıştıkları da müşahede edilmiştir.⁶⁸

Sonuç olarak yukarıda örneklerde görüldüğü üzere Orta-Asya Türkistan Coğrafyasında (Horasan Ve Mâverâünnehir Bölgesi İtibariyle) çok sayıda muhaddis yetiştiği ve çeşitli kategorilerde çok sayıda eser verdikleri müşahede edilmiştir. Zikredilenler dışında sayıyı çoğaltmak mümkündür. Bu muhaddislerin yaptıkları çalışmalarla genelde İslam'a özeldir hadisin ilmine çok önemli hizmet verdikleri inkar edilemeyecek bir hakikattir. Onların hizmet ve katkıları üzerinde tek tek ve ayrı ayrı durmak ve önemsemek gerekir. Bizim yaptığımız mutevazi bir adımdır. Çünkü bu yönüyle bu bölge işlenmemiş hazine gibidir. Bunu yapmakla en azından bir nebze de olsa kendi kültürümüze ve ilim tarihimize hizmet etmiş olabiliriz.

⁶⁷ Zirikli, age, VI, 184; Kehhâle, age, VIII, 222; Bağdâdî, İsmail Paşa, age, II, 54; Süleyman Uludağ, Kelâbâzî ve Ta'arruf, (Taarruf'un tecümesine yazdığı takdim yazısı); İstanbul, 1992, s. 11-49; Fikret Karapınar, *Ebû Bekr el-Gülâbâdî (v.390/990'in Maâni'l-Ahbâr Adlı Eserinin İlk 80 Varlığının Tahkik ve Tahrîci*, Konya, 1999, s. 49-84; Nusreddin Yılmaz, *Kelâbâzî'nin Tasavvuf ve Akâid Alanındaki Görüşleriyle Mâturidi'nin Mukayesesî*, Kayseri, 1990

⁶⁸ Kelâbâzî, *Taaruf*, s. 25.